

Tudom, hogy mindezt teljesíteni maradéktalanul, zökkenőmentesen nem lehet. Az igényekről lemondani azonban véték. Mindennap újra próbáljuk meg, s amiket nem tudunk teljesíteni, azokat az igényeket örökítsük át gyermekeinknek, unokáinknak. Majd ők később megértik, hogy valami okkal maradtak ki és nem szülői közönyből, és talán számíthatunk megértésükre legalább nagykorukban, és ez is valami. Hitem szerint állítom: akit igazán szeretünk, arra jut mindig időnk, és rajtunk múlik, mit tartunk szülőként az életben fontosabbnak!

Dr. GÁL KELEMEN

A TORDAI UNITÁRIUS GIMNÁZIUM TÖRTÉNETÉBŐL*

A tordai unitárius gimnázium emlékezetét akarom felújítani,¹ nemcsak azért, mert ez az iskola egy három és félszázados múlt történelmi viharait állotta emberül, hanem azért is, mert e városnak és az Aranyosvidéknek e hosszú időn keresztül ez volt az egyetlen középfokú iskolája. Szokás az iskolákat Alma matereknek tekinteni, melyek meleg szeretettel osztják kincseiket a kebelükbe térő ifjúságnak s boldog büszkeséggel fogadják az élet fárasztó útjáról megpihenni vissza-visszatérő vendiákjaikat. Nem tudom elhessegetni magamtól azt a gondolatot, hogy ennél az iskolánál meg kell fordítanunk ezt a képet: a történelem viharai úgy alakították a helyzetet, hogy itt az Aranyosvidék megértő és áldozatos népe volt az az Alma mater, amely féltette, óvta, védelmezte ezt az iskolát, mindannyiszor segítségére sietett, mikor hajója elmerüléssel fenyegetett, megadta tehetségéhez képest egyszer bővebben, máskor kimértebben, de mindig áldozni kész szívvvel tanulóinak a mindennapi kenyeret s az iskolának a léte fenntartásához szükségeseket. Ez a múlt felemelő tudattal és boldogsággal tölti el szívünket, s azt mutatja, hogy ahol a legnagyobb volt a szükség, ott volt legközelebb az isteni gondviselés a vidék népének áldozó készségében. Ezért a következőkben egészen rövid és futólagos pillantást vetek az iskola múltjára, miközben érinteni fogom: I. az iskolaépület viszontagságos történetét, II. az iskola fenntartásának módját, midőn az adakozók és jótévedők szívet felemelő és boldogító áldozatkészségével találkozunk, III. a tanulmányok rendjét, amely időnk folyamán a kor fejlődő követelményeihez igyekezett alkalmazkodni, és végül: IV. a diákok életét, amely sok tekintetben eltér a diákok mai életétől.

I.

Tordán a reformáció előtt is volt iskola. Ezt a város tartotta fenn. Élén a város által választott mester állott, aki gyakran a város jegyzője is volt. Ebben az iskolában tanított az a Névtelen tordai költő, ki 1544-ben a reformáció idejének legrégebb ismert szép egyházi énekét írta. A 16. század elején sok Tordai nevű ifjú

* Megjelent az Erdélyi Múzeum Egyesület 1938. évi Emlékkönyvében

tanult a krakkói egyetemen. Ebből az iskolából került ki Thordai Benedek, aki szintén költő volt, továbbá Sándor András ref.püspök, Thordai Ádám marosvásárhelyi iskolaigazgató és Bogáti Fazekas Miklós. János Zsigmond 1557. június 1-én rendeletet adott ki, hogy a tordai lelkészek és az iskolamesternek a dézsma negyedét kiszolgáltassák. A tordai ekléziával együtt kétségkívül az eddigi városi iskola is unitáriussá lett. Hogy mikor, melyik évben, arról mindez ideig hiteles adatunk nincs. Csak annyit tudunk, hogy első eddig ismert mestere, Bogáti Fazekas Miklós, már 1576-tól fogva tordai rektor.

Ez az iskola az unitáriusok kezébe került piaci nagytemplom közelében lehetett a déli oldalon, vagy a szemben lévő parokiális telken. Ennek az iskolának az épületéről nem tudunk semmit. Az unitáriusnak épült első iskolai épület 1589-ben emeltetett Pogány Miklós bíró idejében: oblongum alakú emeletes épület, 12 szoba, mindegyik három ágyra méretezve. Látszik ebből, hogy már az első épület eléggé jelentékeny nagyságú s az internátus céljait is szolgálja.

Az iskola sokat szenvedett Basta korában. 1601 nyarán Basta és Mihály vajda Keresztesmezőre szállott. Torda városa mindjárt az első napokban lángba borult. Kétszer is felgyújtották bosszúból a gyűlölt várost azért, mert a múlt ősszel az erdélyi felkelő nemességnek gyülekező helye volt.

Az iskola fedele, ablakai, ajtói mind elégték, régiség- és éremtára kirabolatott. Az épületet Bocskai idejében helyrehozták, megépítették, de hogy milyen költséggel, arról nincs adatunk.

Ezekben a vészes és inséges időkben az iskola csak tengette életét. Az 1596-tól 1607-ig tartó 10 esztendő alatt valószínűen nem volt tanítás. Legalábbis ez idő alatt nem ismerjük a rektorokat, csupán annyit tudunk, hogy Csanádi Pál rektor 1599 novemberében Mihály vajda pusztító hadai elől Kolozsvárra menekült. Egy század múlva, a kuruc-labanc korszak viharai alatt megint sokat szenvedett az iskola. 1706-ban dánokkal kevert 3 lovas ezred iskolát, parókiát, sőt a templomot is megszállotta, a katonák tüzet támasztottak, a templom és az iskola lángba borult és hamuvá lett. A tanulók, míg az iskola néhány szobája elkészülhetett, a templom puszta boltjaiban és a templomot körülvevő cinteremben tanýztak. Az egész város romokban lévén, a boltokat egy kereskedő sem bérelte ki.

Az 1707-1710. években a feldúlt Torda és az Aranyos menti falvak csaknem mind üresen állottak. A lakókat kiölte a háború és a pestis, részben pedig szekérre kapva elmenekültek Rákóczi hadaival a Tisza mellékre. Az iskola e háborús időben szünetelt. Iskolamester sem volt 1711-ig, az ifjúság szétszóródott. Amikor Rákóczi szabadságharca véget ért, a leégett város kezdett kiemelkedni hamvaiból. A romokban álló iskola mellé fakamrákat kezdtek építeni, hogy legyen, ahová a tanulók meghúzódjanak. 1711 áprilisában a kolozsvári kollégium exaktora (Karácsonyfalvi Veres András) küldetett ki a rektorságban, de nem volt kiket tanítson. Ezért Kolozsvárról hoztak 16 tanulót, akik szétmentek Aranyosszékre, részben kéregetni, hogy a még meglévő lakószobákat kijavíthassák, részben pedig azért, hogy a puszta iskolába tanulókat gyűjtsenek. 1711 novemberében Derzsi Simon István bágyoni mestert hozták be a tordai nemes urak rektornak. Erre csapatostul jöttek a háborús időkben otthon rekedt tanulók, s a tógás diákok száma 80-on felül emelkedett.

Mikor végre a dolgok szépen rendbe jöttek, a felgyújtott templom és iskolai épület helyreállítatott, kijavított, - mindez lassan ment, mert a kolozsvári templom, iskola, a nyomda és papilakok is romokban heverték, s azokat is építeni kellett, - az osztrák rekatolizáló önkény 1721-ben a nagytemplomtól is megfosztotta az unitáriusokat. A tordai unitáriusok ettől fogva iskolai épületük szűk termében tartották istentiszteletüket. A templommal együtt az iskolához tartozó javadalmakat is elvették, s ez a vezetőség fenntartási gondjait rendkívül súlyosbította.

Ez a kényelmetlen, szükség-parancsolta helyzet állott fenn a század végéig, mikor 1788-tól 1796-ig három ízben iskola céljaira külön épületet építettek. Ez az

épület alapjától tetejéig a legkezdetlegesebb módon készült fából, úgy, hogy a gömbölyű fát egymásra rakták, rovásokba beillesztve, s az így emelt falakat nem mésszel, hanem szürke agyagvályoggal verték be. Az épület félkör-alakú volt, ahogy a mögötte folyó "Vargapatak" irányította. Volt egy kisebb és egy nagyobb klasszisa, egy bibliotéka és 11 lakoszobája, kisebb és nagyobb szabásúak, amazok 2, ezek 3 keskenymeretű ablakkal ellátva. Ezt a százalmas faalkotmányt csak az egyház üldöztetése és nyomorúságos szegénysége magyarázza meg, s még ez sem sikerült volna, ha az aranyosszéki hívek fával s egyéb anyaggal és kézi munkával hozzá nem járultak volna. Ez az épület szolgált majdnem száz évig a műzsák hajlékául. De az idő rövidesen nagyon megviselte. Mikor Kazinczy 1816-ban erdélyi útján Tordán járt, ezt jegyezte fel naplójába: "A kollégium régi nyomorult épületjétől elirtóztak szemeim". Később, a 40-es években csaknem lakhatatlanná lett, falai düledezni kezdettek, a hátsó falakat néhol kemény támaszokkal kellett megerősíteni. Az ablakokon csak néhány üvegtábla maradt meg, a legtöbbön kenyérbéllel felragasztott durva papírdarabok akadályozták a világosság behatolását. Az ajtók is már nem azért voltak, hogy a hideget kizárják, hanem azért, hogy legyen hol ki- s bejárjanak a tanulók. A vigilmek nem is kellett az ajtót kinyitni, ha be akart nézni egyik-másik szobába, mert az ajtók hasadékein kényelmesen beandikálhatott. A falakról is a vályog nagy darabokban hullott le, s hol itt, holott füttyült be a Tordai-hasadék felől jövő szél s vitte szét a fagyúgyertyák füstjét. Teteje valamikor zsindey volt, később teljesen mohával volt befödve és így sűrű záporosó alkalmával bőven öntötte a kövér esőcseppeket.

Ilyen körülmények között is a tanulók egészségi állapota csak azért volt mindég megfelelő, mert edzett, tisztavérű székely fiúkból állott a tanulóssereg, kiknek egyenruhája a hosszúszerű csizma és a brassói posztóból készült öltöny.

Az iskola e százalmas állapotában az 1848. évi szabadságharc viharait még jobban megérezte. A tanulók szétoszlottak. Jára felégettétvén és elpusztítatván, az iskola átadatott a járai menekülteknek. Székely János iskolafelügyelő gondnok 1850 júniusában jelenti a főhatóságnak, hogy az épületet a járaiak odamenekülése nagyon megviselte, az iskolát a sors jó tanáráról (Darkó Mihály) megfosztotta, s nagyobb növendékeit a viszonyok, mint a megvert pásztor juhait, annyira szétoszlatták, hogy nem lehet elképzelni azt a jézusi erőt, melynek a hatalmával össze lehetne őket gyűjteni.

Ennek a fából épült iskolának volt még egy nagynevű látogatója, Eötvös József közoktatásügyi miniszter, ki a 60-as években a tanügy érdekében körutat tett Erdélyben. Váradai Károly volt az igazgató, aki az ifjúságot a miniszter fogadására összegyűjtötte a két klasszisa. A miniszter megállt az iskola udvarán, szénézett, szomorú arca kérdőjellel vált, s azt kívánta az igazgatótól, hogy az ifjúságot állíttassa ki az udvarra, mert nem érez kedvet bemenni a rozoga klassziszokba. Váradinak pedig ezeket mondta: "Csodálkozom, hogy valaha valakinek is kedve lehetett kezébe könyvet venni ily sajnálatraméltó helyzetben. Hanem azért, ha tanultak és jól tanultak, annál nagyobb az elismerés és dicsőség".²

Ezután csakhamar lebontották a csaknem 100 év viharait kiállott főgimnáziumot, s 1865-ben és 1874-ben ennek a helyére épült az az épület, amely a mai napig is fennáll.

II.

Az iskolát a 17. század 80-as éveig a város tartotta fenn. De milyen arányban a város különböző felekezetű emberekkel kezdett megtelni, a városi tanács nem kizárólag unitárius vallású tagokból alakult meg, s ahogy a város az állandó háborús idők alatt szegényedett, olyan arányban kevesbedett a város fenntartási hozzájárulása, s ez a 80-as években teljesen meg is szűnt. Koncz

Boldizsár püspök 1688-ban a csíkszentmártoni zsinaton már kénytelen volt az iskolák részére egyházi emberek között gyűjtést indítani. A papok élete abban az időben sem volt fenéig tejföl, a tőlük begyűlt összegből és adományokból sem lehetett az iskolát fenntartani. Azért az adományok kéregetését nemsokára a világiakra is ki kellett terjeszteni, és zsinatok alkalmával adományukat és pártfogásukat mind rendszeresebben kezdték igénybe venni. Idők folyamán rendszerré lett a fenntartásnak ez a módja, a pénzbeli és természetbeli adományoknak az évenként ismétlődő kéregetése. A rendszer úgy alakult ki, hogy a világi urak körönként megbizottakat rendeltek kebelükből, akik házról-házra járva megke-resték a nemeseket, hogy az iskola és az ifjúság segélyezésére adományokat tegyenek. Az így összegyűlt pénz (az ún. kollekták) a kolozsvári anyaeklézsiahoz folyt be s ennek konzisztóriumá (ma úgy mondanók kebli tanácsának) felügyelete és gondozása alatt állott. Az eklézsia konzisztóriumának elnöke a plébános volt, mint főkurátor, aki rangban egyenlő volt a püspökkel. A tordai iskolának ettől az időtől nem a püspök, hanem a kolozsvári plébános volt a főgondnoka, annyira, hogy még a kolozsvári kollégium szellemi ügyeiben sem volt a püspöknek semmi szava 1669-ig, mikor a kissárosi zsinaton kéri a kolozsvári eklézsiaát, hogy adjon a püspöknek egyenlő jurisdikciót az ottani gimnáziumban. Ez a helyzet állott fenn 1718-ig, amikor Kolozsvárt a főtéri templomot és az iskolát elvették az unitáriusoktól. Ez a teljes anyagi tehetetlenség és kifosztottság lényeges változást hozott az egyházi szervezet keretében. Az unitárius nemesek összegyűltek Kolozsvárra, maguk közül főgondnokokat és köri gondnokokat választottak, s ezek kezükbe vették az egyháznak és intézményeinek a megmentését. És megindult az a lelkes és fáradhatatlan tevékenység, melynek a részleteit és adatait ma sem lehet megindultság nélkül olvasni. 1716-ban és 1717-ben országos nagy szükség és drágaság volt, 1718-ban hallatlan szárazság, Erdélyben a kutak és folyók kiapadtak. Olyan éhínség állott elő, hogy sok szegény ember kivándorolt vagy itthon labodát, farügyet, sőt undorító állatokat is evett. Összel hullani kezdtek az állatok, a pestis is sok helyt kiütött. Éhen kellett volna pusztulniok, ha a patrónusok nem jönnek áldozatkészségükkel segítségül. E három év alatt több mint 1000 véka gabonát küldtek Kolozsvárra és Tordára a tanulók számára. Ez az önzetlen áldozó készség és fáradhatatlan buzgóság 1724-ben megteremtette a kolozsvári eklézsiaától különálló alapot, melynek hivatása volt a kolozsvári és tordai iskola szükségleteinek a fedezése.

Azt a kort, mely 1716-tól 1780-ig, a II. József trónralépéséig terjed, az unitárius egyház történetében a legsúlyosabb üldözés és szenvedés, de egyszerűsmind a legfényesebb erények és legnagyobb áldozatkészség korszakának mondhatjuk. Hosszú volna a régen behegedt sebek felszaggatása és az üldözések részleteit feltárni. De rá kell mutatnom ezekre, hogy felemlíthessem a hithűség rendíthetetlen erejéből és melegéből eredő áldozatoknak végtelen sorát, amelyek iskoláink létét s a szegény tanulóifjúság élete fenntartását lehetővé tették. Ez az a kor, melyben a diákok Kolozsvárt vesszőből saját maguk fonták a műsáknak és erényeknek szentelt hajlékot, s maguk tapasztották meg olyan vályoggal, melyet maguk kapartak és gyúrtak össze. Voltak olyan esztendők, melyekben a tanárokat és tanulókat csaknem egészen a P. Horváthok tartották, s az ők önzetlen bőkezűségük nélkül menthetetlenül elpusztultak volna. 1724-től 1778-ig, több mint félszázadon át évenként 130-150 véka búzát és 80-120 veder bort küldtek be jószágaikkal az iskolák részére. Az adományozók és alapítványtevők között, különösen a 19. század eleje óta, ott vannak a tordai és aranyosszéki hitrokonok, nemcsak a tanítók és tanulók segélyezésében és megjutalmazásában, hanem az iskolai épület sokszori építésében és helyreállításában - a háborús és ellenséges pusztító viharok idején. Csak éppen megemlíjtük a Koncz János, Brassai, Berde nevét, mellettük Turi Jobbágy Andrást, ki egész munkásélete összes keresményét

hagyta az iskolának. Feltűnő a jótévedők között az asszonyok díszes sora, kik a 17. század második fele óta jóságos anyái voltak az iskola szegény diákjainak, valamint azoké is, kik nem az unitárius vallás hívei közé tartoznak. A nők közül kiemelkedik Torda egyik kegyes anygala, Gyulai Zsófia, ki egy hosszú életen keresztül volt a városban a jótékonyág mintaképe. Különösen az 1817. évi nagy inségben tűnt ki jószívű adományaival. 1816-ban rendkívül zivataros időjárás járt, a következő évben nagy éhség, szárazság és pusztulás dúlta Erdélyt, úgyhogy a "szegények halála estendejének" nevezték ezt az esztendőket. Az országos inség enyhítésére készítették a Torda és Kolozsvár közötti feleki utat. Ekkor állt be Brassai is, ki az éhség miatt félbeszakította gimnáziumi tanulását, előbb Koppándon, később Torockón és Torockószentgyörgyön útcinálónak. Ferenc császár látogatása is e csapásokra következett vigasztalásképpen. Tiboldi István szentgericei mester egyik prédikációjában megrázó színekkel festi e rettenetes esztendő borzalmait. Láta - amint elbeszéli - kolozsvári tanuló korában éhenhalásra jutott szegények csoportjait a kapukban, hallotta éjjel az éhségtől vonagló nyögéseit, reggelként számos halottat látott heverni az utcákon. Láta az édesanyját az utcán halva feküdni, kisgyermekét mellén nyivogva mászkálni, ki szopni akart az édesanyai emlőből és semmit sem talált abban.³ Ilyen inséges időben jött Gyulai Zsófia a szegény tanulók segélyezésére. Életírója⁴ mondja róla: "Ezek voltak gyöngéd figyelmének s gondoskodásának tárgyai addig is, míg élt, mintha saját gyermekei lettek volna. Gyertyával, tűzifával, élelemmel és ruházzal segítette az iskola szegénysorsú s jóigyekezetű növendékeit. Az ő házában az éhező tanuló kenyeret, a beteg gyöngyszert és gyöngéd ápolást, s benne valamennyien egy kifogyhatatlan jóságú anyát találtak. Egyszóval: Gyulai Zsófia a tordai iskolának édesanyja volt". Nem csoda, ha életrajzírója Schillernek e szavait írja tanulmánya élére: "Ehret die Frauen!" S a tordai születésű Kanyaró azt mondja róla: "A katolikus egyház szentté avatta volna őt anygali kegyességű életéért. Mi élő kegyelettel őrizzük meg emlékét hálás szívében!"

De felesleges a kollektázásnak, az adományoknak, a kegyeslelkű áldozatkészségnek ezt a végeszakadatlan sorát mind felemlegetni. Torda város és az Aranyosvidék népének azt a féltő, szerető gondoskodását legjobban és minden magasztalásnál ékesszólóbban jellemzi a főhatóság 1864. évi felhívása, amely kimondotta ugyan az építést, de hozzátette: fedezésre nincs más forrás, "mint Aranyostordaköri és Küküllőköri eklézsiáinknak buzgósága, a nevelés fontos és szent ügyéért való áldozatkészsége és a Jobbágy András hagyománya". Mikor pedig az építés 1874-ben befejeződött, az iskola történetírója hálás köszönetet mond Torda város tanácsának és közösségének, amely ez iskola fontosságát mindig felfogta s fenntartása segélyét és áldozatát mindig oly készséggel, örömmel és bőkezűen hozta meg.⁵

III.

Az iskola belső életét és tanulmányi rendjét éppen csak röviden érintjük. Az iskola élén a rektor állt, akit kezdetben a püspök rendelt ki, később a főtanács választotta. Mellette állottak először a kollaborátorok, később a publici praeceptorok. A rektorok a legjelesebb diákokból, rendszerint a kolozsvári iskolafőnökökből tétettek, segédeit a rektor választotta ki magának. Az első ismert rektor Bogáti Fazekas Miklós (1576-82 és 1584-86), Erdély legnagyobb költője, ki 1582-84-ben fordította le először magyar versekben az összes zsoltárokat. A rektorok közül később négy lett püspök: Csanádi Pál, ifj. Járai János, Kövendi Mihály és Aranyosrákosi Székely Sándor. És rektor lett az a Kénosi Tóser János (1734-1755), a 18. században élt unitárius tudósok és írók legalaposabbja és legmunká-

sabbja, az unitárius egyháztörténelemnek a mai napig utól nem ért úttörője, kinek művei pártfogók, nyomda hiánya és szegénysége miatt kéziratban maradtak. Ha kiadhatta volna, nevét ma a Bod Péterével együtt emlegetnék. Meg nem állhatom, hogy föl ne említsem az egyik rektornak, Szabó Sámuelnek (1815-1830), Kazinczyval való találkozását és korfestő beszélgetését. Kazinczy az 1816. évi erdélyi útja alkalmával Kolozsvárról jövet fölkereste Szabót. Nem találta otthon. Fáradtan a vendégfogadóba érve, vetkőzni kezd, mikor belép Szabó. Beszélgetni kezdenek. Kazinczy az unitárius vallásra tereli a szót. "Én életemben most látok először formális unitáriust, mondja, miben különbözik az urak dogmája a mienktől?" (Itt Kazinczyt cserben hagyta emlékezete, mert - amint Tavaszgy Sándor észrevette az "Erdélyi Tetők"-ben - azelőtt való nap Kolozsvárt Bölöni Farkas Sándorral egy kedves napot töltött el meghitt beszélgetésben). Szabó magyarázni kezdi, de Kazinczy észreveszi s nyíltan meg is mondja, hogy ötöl-hatol s széptétgeti a dolgot. Szabó megszeppent s egy darabig hallgatván, végre így szól: "Nem hisszük mi azt, hanem csak valljuk". Miért, hisz az ország törvényei megengedik, hogy vallhassák, amit hisznek? Ekkor elbeszélte, hogy Mária Terézia s József alatt kénytelenek lettek volna elhagyni hazájukat, ha nem egyebet vallottak volna, mint amit hittek. "Ez elég gázság, de megvan, késő rajta bánkódni, s csak az vigasztalhat bennünket, hogy egy kedves hazát elhagyni oly keserves dolog, hogy az ember még többet is vallana, ha ezen az áron kellene megvásárolni a hazában maradást". Azután elbeszélte, hogy külföldi tanulása alatt egyszer Spalding berlini udvari pap azt kérdezte tőle, hogy milyen vallású. Megszeppent, egy darabig hallgatott, de végre kinyögte. Salve mi popularis! - kiáltotta örömben s megcsókolta. Kazinczy ezután ingerkedett Szabóval, aki tűzbe jött s kimondá: Már akármit mondanak, végtére is csak az marad igaz, amit az ész kiált annak. "Ekkor felugram ágyamból - mondja Kazinczy - s én csókoltam össze".⁶

A tanerők számában nagy változás történt a szabadságharcot követő önkényuralom iskolapolitikája következtében. Ez megszabta a tanerők legkisebb számát és fizetését. A hívek áldozatkészsége az ún. garasos alamizsnával most is megmentette a helyzetet. 1857-től kezdve a tanerők száma a helybéli pappal együtt 4, aztán 3 "altanító" és 2 elemi tanító, utóbbiak az V. gimn. osztály tanulói közül. Az iskola tanulmányi rendszere megfelel egy mai értelemben vett algimnáziumnak. A tanfolyam az elemi iskolával együtt 9 év. 1878-ban az iskola hosszas vita és küzdelem után polgári iskolává szerveztetett át az egyház és a közoktatásügyi kormány között létrejött bérleti szerződés alapján. A szerződés szerint az egyház a latin és görög nyelvet az önként jelentkezőknek taníthatta. A szerződés 20 évre kötött, s ebből 14-et békésen éltek át. De jött az 1883. évi középiskolai törvény, melynek intézkedésével ellenkezett az, hogy az itt végzett tanulók minden felvételi vizsgálat nélkül léptek fel a középiskolák megfelelő magasabb osztályaiba. Ezzel az V. gimn. osztály 1892-93-tól kezdve megszűnt. A béke megzavarásának volt azonban más oka is; ennek e részletezése nem tartozik ide, de mutatja, hogy az állásokért való tülekedés nem a mai keserves napok találmánya.⁷ Ezek láttára írhatta az iskola történetírója, hogy a szerződéssel egyik fél sem volt soha teljesen megelégedve, azért legjobb lett volna, ha azt soha meg nem kötik. A szerződés 1898-ban 3 évre, majd újra két évre meghosszabbított. 1904-ben a miniszter a szerződést 1905. szeptemberére felmondotta, telket vásárolt s az építésre az intézkedéseket megtette. Az egyházi főtanács pedig 1904-ben kimondotta, hogy a gimnáziumot visszaállítja. A visszaállított gimnáziumban a tanítás 1905. szeptember 1-én két osztályban 106 tanulóval és három tanárral megkezdődött. A megnyitási ünnep november 12-én történt. Az egyház, vármegye és város együttes örvendezése tette lélekemelően magasztossá a megnyitási ünnepet, - mondja a Keresztény Magvető referense (1905. 171-173.1) - mely az unitárius templomban folyt le a főpásztor jelenlétében és közreműködésével, s utána a városi vigadó

nagytermében ünnepi ebéd tartatott. De az iskola élete nagyon rövid volt. Az 1907. évi csokfalvi zsinat kimondotta a keresztúri iskola főgimnáziummá való fejlesztését s a tordai megszüntetését az 1908/9. év kezdetétől. Minthogy az állami főgimnázium új épülete még nem volt készen, az egyház az épületet bérbeadta, de az internátust fenntartotta az állami főgimnáziumba járó unitárius tanulók segélyezésére. Aztán jött a háború s ismételten felvetődött az a gondolat, hogy a volt gimnázium épületében iparos tanulók részére otthont kellene teremteni. De a gondolat meghalt, mielőtt megvalósulhatott volna.

IV.

Lássuk most egészen röviden, hogyan tartották fenn magukat a szegénysorsú diákok. A mai embernek, aki jól berendezett konviktusokhoz van szokva, sok tekintetben új lesz, és meglepő az a mód, ahogy a szegény unitárius diák régen átküzdötte magát a tanulóévek nélkülözésein és nehézségein. Az iskola kezdettől fogva bennlakásra volt berendezve. Ez sok szegény vidéki fiúnak tette lehetővé a tanulást. Itt kapták vallás- és nemzetiségi különbség nélkül a lakást, ágyhelyet, fűtést és világítást is. Pálfi Károly igazgató mondja az 1874/85. iskolaév jelentésében, hogy "a 79 unitárius tanuló közül, kik ez évben intézetünkben oktatást nyertek, legalábbis 50-en a nyomasztó anyagi szükség miatt ez intézet hiányában nem részesülhettek volna magasabb rendű oktatásban". Ez nagyjában és általánosságban áll és érvényes nemcsak erre a korra, hanem az iskola három és félszázéves életére is. A szobák rendjére és tisztaságára a szobagazda (hospes) ügyelt fel. A diákok kösztozása úgy történt, hogy jobbmódú unitárius családok utcáról-utczára és házról-házra főztek a diákoknak. Ez áldozatkészség viszonzásául a diákok névnapokon, lakodalmakon, keresztelőkön s más családi ünnepeken megjelentek s énekekkel és versekkel köszöntötték az ünneplőket. Idők folyamán azonban az ilyen módon való főzés miatt sok panasz volt. A 19. század elején (1806) némelyek megtagadták a diákok részére való főzést. 1841-ben felvetődik a gondolat, minthogy a keresztúri gimnázium felállítása miatt a tanulók száma megapadt, szükséges volna az alumnia felállítása, s azt is indítványozzák, hogy a nemrég megszűnt gyakorlat, mely szerint a szegény tanulók havonként kántált kenyérral és főtt étellel tápláltattak, ismét felújítottassék. A gondolat azonban nem érett tetté. A 19. század második felének elején - Varga Dénes gyermekkorában - a bennlakók egy része fogadott kosztból élt, más része magántanítványoknál kapott kosztot, a közeli falvakból való tanulóknak pedig naponként vagy hetenként hazulról hoztak eleséget. A rendre való főzetés aztán lassanként kiment a divatból. De azért még a 90-es évek közepén is megtörtént, hogy 40 jólelkű család felváltva főzött ebédet 15 szegény gyermeknek, sokan pedig kijártak sorra egy-egy ebédre.⁸ A század utolsó évében (1899-1900) életbe lépett a Berde-cipó alapítvány, s azóta unitárius tanulóknak nem kellett hazulról kenyeret hozni.

A pénzszerzés s így az életfenntartás egyik módja volt a kantáció. Ez abból állott, hogy karácsonykor a diákok csoportokba osztva a városi híveket házról-házra járva felkeresték s énekekkel és versekkel üdvözölték. A kapott összeg a diákok kasszájába ment. A segélyezésnek egyik leggazdagabb forrása. Az astáció abból állott, hogy sátoros ünnepek alkalmával, úrvacsoraosztás után, egy-egy diák pohárral vagy tányérral a templom ajtajában állott, s a kijövő hívek pénzadományokat adtak a diákság közkasszájának a részére. A főhatóság ezeket 1857-ben megszüntette.

Kezdetől fogva kötelező volt a magántanítás. Minden egyenruhás (a III-V. g.o. tanulók) tartozott magántanítóságot vállalni s minden gyermek magántanít-

tóhoz járni. A szegényebbek a magántanítónak nem fizettek semmit, a jobb módúak vagy pénzt vagy kosztot adtak. 1867-től kezdve a III. gimnazisták többet nem diákok, hanem szintén magántanítók alá vettek, mert nagyon "elaprósodtak". A magántanítás 1890-ben megszűnt s a szülők tetszésére bízott, hogy fogadnak-e gyermekeik mellé magántanítót vagy nem.

Az életfenntartás egyik módja a legációba járás volt. A sárospataki kollégium 1671-ben az enyedi kollégium vendégszeretétét és védelmét vevén igénybe, a szegénységgel küzdő diákok kimentek a vidéki ekléziákba istentiszteleteken a papoknak segédkezni, amiért adományokat kaptak. Innen terjedt el Erdélyben a legációba-menés nálunk is, mint az életfenntartás egyik módja, de másfelől mint jó előiskola a bátorság, a társadalmi életben való ügyes fellépés és a szónoklatban való jártasság tekintetében. A III-V. osztályosok sátoros ünnepek alkalmával patrónusokhoz és ekléziákba küldettek ki. Méltán feltűnhetik ma, hogyan lehetett III-V. g.o. tanulókat ünnepi szolgálatra kiküldeni. Igaz ugyan, hogy a régi időben a tanulók valamivel idősebbek voltak, mint ma az ugyanolyan osztálybeliek, de mégis csak gyermekek. Meg is támatta György Aladár a 70-es években ez intézményt: "Megrögzött felekezetiesség és konzervativizmus, hogy 12-14 éves gyermekeket küldenek legációba hirdetni azonjózan dogmákat, melyeknek felfogása nagyon érett gondolkozásmódot igényel azon gyermekeknek, kiknek székre kell állniok, hogy a szószékből kilátszódjanak; ezeknek van megengedve, hogy az öregebb hallgatónak olykor mennydörgő erkölcsi prédikációkat tartsanak. Nem profanáció ez?" Mire Ferencz József így felelt: "A legáció bizony erkölcsi életünknek nem fényoldala, hanem szegénységünkéből folyó régi intézmény. De a nép ma is örömmel fogadja a gyermekprófétákat, úgy mint hajdan az első keresztények fogadták a Krisztus tanítványait, kik maguk sem tudtak annak szellemében behatolni, magasztos elveit teljesen megérteni s mégis általuk terjedt el az Isten országa".⁹ A főhatóság ezután nemsokára (1883) a legációba-járást a keresztúri és tordai tanulókra nézve megszüntette.

Mint a régi diákélet egyik kedves sajátosságát, röviden említsük meg a tordai diákok 1713. évi színi előadását. Mihelyt a kuruc-labanc idők elmúltával a hadak leszálltak s az iskola romjaiból annyira amennyire épülni kezdett, a tordai nemes urak Derzsi Simon István bágyoni mestert hozták be rektornak. Ő már kolozsvári diák korában, 1700 végén, részt vett egy karácsonyi színmű előadásán. Aztán meg komédiákat is írt versekben s ezeknek az előadását tanítványainak betanította. Beköltöztvén Tordára, felhagyott a könnyűvérű tréfákkal s a szent könyv alapján írt vallásos tárgyú darabokat. Ezeket rendszerint az iskolai év elején adták elé, amikor leginkább rászorultak a patrónusok segélyére. Már 1712-ben is adtak elé ilyen darabot. 1713-ban a nagybefolyású főkormányászéki tanácsos Bíró Sámuel tiszteletére adták elő "Vir Regius" c. játékát. Az előadás színhelye az iskola nagy tágas udvara volt, melyre a körben fekvő telkek publikuma a magas patakmartról szépen beláthatott. Az előadásban 43 tanuló vett részt 26 szerepben. A női szerepeket is tanulók adták, szolgaszerepekre elemi iskolai tanulókat alkalmaztak, az éneklő asszonyok kara parvistákból került ki, a zenészek is hihetőleg diákok voltak és a színlapon megnevezett tordai civisek is. Ezután minden évben megújítva látjuk a színi előadásokat, nemcsak az iskolában, hanem künn a városban is valamely nemes úr házánál. A komédiák nyelve nagyobb részt magyar, de néha felváltva latin is. A színművek ajánlása azonban az unitárius főuraknak nem igen lehetett kedves, talán ez volt az oka, hogy a konzisztórium 1722-ben tiltani kezdi a rektorok színi előadásait. E színi előadásokkal kapcsolatban utalhatunk arra, hogy innen került ki a 17. században Vinczi György, az első magyar színiigazgató, aki 1693-ban Lipót császártól kért és kapott színjátszásra engedélyt. A 18. század végén az első magyar színtársulathoz Tordáról állt be

Fehér Imre és testvére, Fehér Róza, az első erdélyi színész nő, ki később Kótsi Patkó János magyarfrátai birtokoshoz és híres színigazgatóhoz ment nőül.

Befejezésül még annyit, hogy a háború után az egyház újból felállította a gimnáziumot. A közoktatási vezérigazgatóság azonban nem adta meg a nyilvánossági jogot, ezért az iskola két évi működés után megszűnt. Az unitárius főtanács a megszűnést kimondó határozatában "a történelem ítélőszéke elé bocsátja azt a kegyetlen elbánást, melyben Torda városa s vidéke magyarságát részesítette azzal, hogy egyetlen magyar tannyelvű fiúközépiskoláját bezárásra kényszerítette".

JEGYZETEK

¹ Forrásaim: Varga Dénes: *A tordai unitárius gimnázium története*. Torda, 1907. Uő.: *A tordai unitárius középiskolai épület újjraépitésének története*. KerMagv., 1899. Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest, 1899. Borbély György: *Tordai Emke emlékkönyv*. Torda, 1849. 179. l. Kanyaró Ferenc: *Tordai diákok színi előadása 1713-ban*. KerMagv., 1904-1905. Inség 1817-ben. KerMagv., 1905. 92-93. l. *Az új tordai gimnázium*. Uo. 1905. 223. l. *Koppándi régi unitárius egyház*. Uo. 1903. 289. l.

² Id. Orbók Ferencnek birtokomban levő jegyzetei alapján.

³ KerMagv., 1905. 92-93. l.

⁴ Májai István: *Gyulai Zsófia*. Életrajzi vázlat. KerMagv., 1878. 369-379. l.

⁵ Varga Dénes: *A tordai unitárius középiskolai épület újjraépitésének története*. KerMagv., 1899.

⁶ *Kazinczy Ferenc levele az unitáriusokról*. KerMagv., 1892. 360-361. l.

⁷ KerMagv., 1892. 292-298. l.

⁸ Volenszky Gyula: *Torda iskolái s néhány vonás a megye tanügyéből*. Tordai Emke emlékkönyv. Torda, 1894. 141-146. l.

⁹ Dr. Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József élete és kora*. Kolozsvár, 1936. 209. l.

Dr. MOLNÁR ISTVÁN

HELYTÖRTÉNETI ADALÉKOK A SZÉKELYKERESZTÚRI EGYHÁZKÖR EKLÉZSIÁINAK ISMERTETÉSÉHEZ (2.rész)

4. FIRTOSMARTONOS

A Firtos tövéből eredő Gagyzive felső völgyszakaszában fekszik "Martonos, igénytelen falucska", amelynek lakossága "unitárius, mint az egész völgy". (Orbán Balázs)

Keletkezésének idejéről keveset tudunk. Benkő Elek Keresztúrszék topográfiaja c. munkájában írja, hogy a falu déli területén az 1980-as években végzett kutatásai nyomán a 14. és 17. század közti időből származó edénytöredékeket gyűjtött. A falu határának Mocsár-Orotványa nevezetű területén pedig őskori és népvándorláskori, a Láz-Dombján bronzkori edénycserepeket talált. Nem bukant rá az Orbán Balázs által feltételezett római castrum nyomaira, s a határ